

เมืองหนองคายสมัยก่อนกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์

เมื่อกองทัพสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งมีสมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก และเจ้าพระยาสุรสีห์เป็นแม่ทัพ ได้ชัยชนะเมืองเวียงจันทน์ เมื่อ พ.ศ. 2322 ประชาชนจำนวนมากของเมืองเวียงจันทน์หนีสงครามแตกฉานซ่านเซ็น บางคนก็ถูกกวาดต้อนเข้ามาตั้งหลักแหล่งในหัวเมืองชั้นใน อันได้แก่หัวเมืองภาคกลาง เช่น จังหวัดสุพรรณบุรี จังหวัดนครปฐม จังหวัดราชบุรี จังหวัดสระบุรี และจังหวัดลพบุรี เป็นต้น ส่วนที่เหลือก็ตั้งชุมชนอยู่บริเวณเมืองพานพร้าว เมืองเวียงคุก เมืองปะโค และเมืองโพนพิสัย (ในสมัยก่อนเรียกว่า เมืองโพนแพน ซึ่งปัจจุบันออกเสียงว่า โพนแพง) ครั้นเมื่อผู้คนหายตื่นตระหนกกับศึกสงครามแล้ว ชาวเมืองเวียงจันทน์ก็อพยพกลับภูมิลำเนาเดิม เมื่อสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งเชื้อพระวงศ์อาณาจักรล้านช้าง ไปปกครองเมืองเวียงจันทน์เหมือนเดิม

ส่วนชุมชนชายฝั่งแม่น้ำโขงตะวันตก (เขตจังหวัดหนองคาย) ไม่พบหลักฐานว่าได้ทรงตั้งเป็นเมือง หรือให้อยู่ภายใต้การปกครองของกษัตริย์เวียงจันทน์ (เมืองเวียงจันทน์มีฐานะปกครองประเทศราช) แต่กระนั้นก็ตามเมืองโพนแพน (อำเภอโพนพิสัย) หรือเมืองปากห้วยหลวงนั้นเป็นชุมชนใหญ่มีผู้คนอาศัยอยู่จำนวนมาก ได้พบหลักฐานว่ามีเจ้าเมืองปกครองอยู่ในตำแหน่ง "พระละครเมืองแพน" เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯตั้งเมืองหนองคาย และโปรดเกล้าฯ ให้ท้าวสุวอเป็นพระประทุมเทวาภิบาล เจ้าเมืองในสมัยรัชกาลที่ 3 นั้นดูเหมือนจะมีอำนาจครอบคลุมเมืองโพนแพนด้วย ดังในประวัติ "ท้าวสุวอเจ้าเมืองหนองคาย" ว่า "แต่เดิมเพี้ยเมืองเป็นพระละครเจ้าเมืองท้าวจันทโสภา หลานพระละคร เป็นราชวงศ์ ท้าวคำยวง บุตรพระละครเมืองแพน เป็นราชบุตร รักษาบ้านเมืองมาได้ 11 ปี พระละครเมืองแพนก็ถึงแก่กรรม"

ฉะนั้นลำดับเจ้าเมืองหนองคายและเมืองโพนแพน (โพนพิสัย) ได้ดังนี้

1. พระละครเมืองแพน (เพี้ยเมือง)

สมัยพระละครเมืองแพนเป็นเจ้าเมืองนั้น ไม่ได้กำหนดศักราชไว้ และไม่ได้กล่าวไว้ว่าพระละครเมืองแพนนั้นทำราชการขึ้นตรงกับกรุงธนบุรีและกรุงเทพฯ หรือทำราชการขึ้นตรงกับราชธานีไทยแล้ว ตั้งแต่ พ.ศ. 2322 พระละครเมืองแพนเป็นเจ้าเมืองได้เพียง 11 ปีก็ถึงแก่กรรม ดังกล่าวแล้ว กรมการเมืองสมัยนั้นมั่งดังนี้

อุปฮาด ไม่ปรากฏ

ราชวงศ์ ท้าวจันทโสภา (หลานพระละครเมืองแพน)

ราชบุตร ท้าวคำยวง (บุตรพระละครเมืองแพน)

เมื่อสิ้นสมัยพระละครเมืองแพน (เพี้ยเมือง) แล้ว ท้าวคำยวงบุตรพระละครเมืองแพน (เพี้ยเมือง) ได้ดำรงตำแหน่งพระละครเมืองแพนแทนบิดา

2. พระละครเมืองแพน (ท้าวคำบุง)

ท้าวคำบุง บุตรพระละครเมืองแพน (เพี้ยเมือง) คนหนึ่ง ไม่ทราบว่ามีพระละครเมืองแพน (เพี้ยเมือง) เป็นเจ้าเมืองนั้น ท้าวคำบุงได้ดำรงตำแหน่งกรมการเมืองใด เมื่อบิดาถึงแก่อนิจกรรมก็ได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองสืบแทน ส่วนตำแหน่งราชวงศ์และราชบุตรนั้นคงเดิม คือ

อุปฮาด ไม่ปรากฏ

ราชวงศ์ ท้าวจันทโศภานพระละครเมืองแพน (เพี้ยเมือง)

ราชบุตร ท้าวคำยวง ซึ่งเป็นบุตรของพระละครเมืองแพน

พระละครเมืองแพน (ท้าวคำบุง) เป็นเจ้าเมืองได้ 21 ปี (ไม่ทราบ พ.ศ.ใด) ก็ถึงแก่อนิจกรรมราชบุตรคือท้าวคำยวง ซึ่งเป็นบุตรของพระละครเมืองแพน (เพี้ยเมือง) เหมือนกัน ได้ดำรงตำแหน่งสืบต่อแทนพี่ชาย (หรือน้องชายไม่ปรากฏชัด)

3. พระละครเมืองแพน (ท้าวคำยวง)

ท้าวคำยวงเป็นบุตรพระละครเมืองแพน (เพี้ยเมือง) คนแรก และได้ดำรงตำแหน่งราชบุตรทั้งสองสมัย คือ สมัยบิดาเป็นเจ้าเมือง และพี่ชายเป็นเจ้าเมืองอีกสมัยหนึ่ง และได้แต่งตั้งบุตรหลานเป็นกรรมการเมือง ดังนี้

อุปฮาด ท้าวสุวรรณ (บุตรพระละครเมืองแพน (ท้าวคำบุง) เป็นหลานชายเจ้าเมือง)

ราชวงศ์ ท้าวบุญจันทร์ (บุตรพระละครเมืองแพน (ท้าวคำยวง) เป็นบุตรเจ้าเมือง)

ราชบุตร ท้าวคำพาง (บุตรพระละครเมืองแพน (ท้าวคำยวง) เป็นบุตรเจ้าเมือง)

เรื่องราวของเมืองหนองคาย หรือเมืองโพนแพน (โพนพิสัย) มีหลักฐานเพียงเล็กน้อยดังกล่าวข้างต้น และไม่ทราบว่าเมืองหนองคาย หรือเมืองโพนพิสัยนั้นทำราชการขึ้นกับเมืองเวียงจันทน์หรือขึ้นตรงต่อกรุงรัตนโกสินทร์ (ไม่พบหลักฐานที่เป็นรายละเอียดกว่านี้ อีกประการหนึ่งเอกสารดังกล่าวก็ไม่ได้ให้ศักราชว่าเป็นเหตุการณ์ในปี พ.ศ.ใดอีกด้วย) ครั้นเมื่อสมัยปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์เรียบร้อยแล้ว ราชธานีไทย คือ กรุงรัตนโกสินทร์มีเหตุการณ์เกี่ยวพันกับหัวเมืองในภาคอีสานมากขึ้น จึงพบเอกสารกล่าวถึงเมืองหนองคายชัดเจนยิ่งขึ้นแต่ก็ไม่มากนัก ดังนี้

เมืองหนองคายสมัยหลังกบฏเจ้าอนุวงศ์

เจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์โอรสเจ้าสิริบุญสารแห่งเมืองเวียงจันทน์เคียบโตและเล่าเรียนสรรพวิทยาการที่กรุงเทพฯ ครั้นเจริญวัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชการที่ 1 โปรดเกล้าฯ ให้ปกครองเมืองเวียงจันทน์แทนเจ้านันทแสน (พี่ชาย) ตอนปลายรัชการที่ 1 เจ้าอนุวงศ์มีความใกล้ชิดและคุ้นเคยกับเชื้อพระวงศ์ในกรุงเทพฯ และขุนนาง เสนาบดี ผู้ใหญ่จำนวนมากเจ้าอนุวงศ์มีความคิดที่จะกอบกู้หัวเมืองอีสานที่ตกอยู่ในฐานะเมืองขึ้นของกรุงเทพฯ (สมัยรัชกาลที่ 1 - รัชกาลที่ 5 ไทยปกครองหัวเมืองอีสานในฐานะประเทศราชเกือบทุกเมือง คือส่งส่วยอากรและเกณฑ์แรงงานมาช่วยราชธานีรวมทั้งเกณฑ์กองทัพช่วยรบศึกพม่า) เจ้าอนุวงศ์ได้ติดต่อกับเจ้าเมืองในภาคอีสาน ประกอบด้วยเจ้าราชบุตร (โย้) บุตรเจ้าอนุวงศ์ ได้เป็นเจ้าเมืองนครจำปาศักดิ์อีกด้วย ฉะนั้นเจ้าอนุวงศ์จึงคิดการใหญ่ยกทัพเข้ามายึดเมืองนครราชสีมา ดังที่ทราบกันแล้วนั้น

พระยาราชสุภาวดี (สิงห์ สิงหเสนีย์) ภายหลังได้ดำรงตำแหน่งเจ้าพระยาบดินทรเดชาสมุหนายก ได้เป็นแม่ทัพไปปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์ครั้งนั้น และเป็นกองทัพสำคัญที่มีบทบาทในการปราบกบฏครั้งนั้น เมื่อปราบเมืองเวียงจันทน์และจับตัวเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ได้ เมื่อ พ.ศ. 2370 จึงจัดการการบ้านเมือง โดยยุบเมืองเวียงจันทน์เป็นเมืองร้าง ให้ผู้คนอพยพมาตั้งบ้านเมืองอยู่บริเวณเมืองหนองคาย จึงกราบบังคมทูลขอพระกรุณาแต่งตั้งท้าวสุวอ หรือ ท้าวสุวอธรรมาซึ่งเป็นเชื้อสายพระวอพระตาเจ้าเมืองอุบลราชธานี คือบุตรของอัครราชธานีเมืองยโสธร ท้าวสุวอเป็นกำลังรบสำคัญของกองทัพพระยาราชสุภาวดี (ภายหลังได้ดำรงตำแหน่งเจ้าพระยาบดินทรเดชา) ได้ความดีความชอบในการศึกปราบเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์มาก จึงมีใบบอกกราบบังคมทูลขอตั้งบ้านไผ่หรือบ้านหนองไผ่เป็นเมืองหนองคาย และขอพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งท้าวสุวอเป็น พระปฐมเทวภิบาล เจ้าเมืองหนองคาย เมื่อ พ.ศ. 2370

1. พระปฐมเทวภิบาล (ท้าวสุวอ) พ.ศ. 2370-2387

เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ยกบ้านไผ่ หรือบ้านหนองไผ่เป็นเมืองหนองคายแล้ว เมืองพานพร้าว เมืองเวียงคุก เมืองปะโค ต่างก็เป็นส่วนหนึ่งของเมืองหนองคาย ส่วนเมืองโพนแพงหรือปากห้วยหลวงนั้นโปรดเกล้าฯตั้งเป็นเมือง "โพนพิสัย" อีกประการหนึ่งในช่วงสมัยดังกล่าวประชาชนยังตื่นตระหนกในศึกสงครามอพยพหลบหนีจำนวนมาก ฉะนั้นเมื่อตั้งบ้านหนองไผ่เป็นเมืองหนองคายแล้ว ชุมชนก็เริ่มเจริญเติบโตมากขึ้นตามลำดับ คณะกรรมการเมืองหนองคายมีดังนี้

1) พระปฐมเทวภิบาล (ท้าวสุวอ) ตำแหน่งเจ้าเมืองท้าวสุวอเป็นบุตรอัครราชเมืองยโสธร เป็นหลานพระวิชัยราชสุริยวงศ์ขัตติยราช (ท้าวหน้า) ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าเมืองนครจำปาศักดิ์ เมื่อ พ.ศ. 2334 (ท้าวหน้าเป็นบุตรพระตา เดิมเป็นหัวหน้าบ้านสิงห์ท่าชุมชนเมืองยโสธร ได้ความดีความชอบในการปราบจลาจลกบฏอ้ายเชียงแก้วเขาโอง) ส่วนสมัยปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ครั้งนั้น กองทัพเมืองยโสธรและเมืองอุบลราชธานีเป็นกำลังทัพสำคัญของเจ้าพระยาบดินทรเดชา ท้าวสุวอจึงได้ปูนบำเหน็จเป็นเจ้าเมืองหนองคาย และเป็นต้นตระกูล "ณ หนองคาย"

- 2) อุปฮาด ให้ราชบุตรเมืองยโสธร (ท้าวเคน) เป็นอุปฮาดเมืองหนองคาย
- 3) ราชวงศ์ ท้าวพิมพ์ น้องพระปฐมเทวภิบาล (ท้าวสุวอ)
- 4) ราชบุตร ท้าวบิดาหลานพระปฐมเทวภิบาล (ท้าวสุวอ)

ในสมัยที่พระปฐมเทวภิบาลเป็นเจ้าเมืองหนองคายนั้น บ้านเมืองอยู่ในยุคสร้างบ้านแปงเมืองใหม่ นั่นคือชุมชนบ้านหนองไผ่ หรือบ้านไผ่นั้นยังเป็นชุมชนเล็ก ๆ ภายหลังประชาชนที่อพยพหนีศึกสงคราม ทราบว่าบ้านเมืองสงบร่มเย็นเป็นปกติแล้วต่างก็มาตั้งบ้านเรือนในเมืองหนองคายมากขึ้น

พระปฐมเทวภิบาล (ท้าวสุวอ) ดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองหนองคายมาจนถึง พ.ศ. 2381 ก็ถึงแก่อนิจกรรม จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อุปฮาด (ท้าวเคน) ขึ้นดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองเป็น พระปฐมเทวภิบาล (ท้าวเคน) สืบต่อไป (อุปฮาดคนนี้ ประวัติศาสตร์อีสานของเดิม วิชาลัยพจนกิจ กล่าวว่าบุตรท้าวสุวอ แต่ "ในประวัติท้าวสุวอเจ้าเมือง

หนองคาย" ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 70 เรื่อง เมืองนครจำปาศักดิ์ ว่า "เจ้าคุณพระยาบดินทรเดชาฯ ยกทัพไปตีเมืองเวียงจันทน์ เอาท้าวสูวอไปด้วย แล้วตั้งท้าวสูวอเป็นที่พระปฐมเทวาท เจ้าเมืองหนองคาย แล้วเอาราชนครเมืองยโสธร เป็นอุปฮาดเมืองหนองคายท้าวพิมพ์น้องชายพระปฐมฯ เป็นที่ราชวงศ์ท้าวบิดา หลานพระปฐมฯ เป็นราชบุตร")

2. พระปฐมเทวาทิบาล (ท้าวเคน) พ.ศ. 2381

พระปฐมเทวาทิบาล (ท้าวเคน) ได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งพระปฐมเทวาทิบาล (ท้าวเคน) เป็นเจ้าเมืองหนองคายสืบต่อจากท้าวสูวอในสมัยพระปฐมเทวาทิบาล (ท้าวเคน) นั้น เกิดศึกฮ่อที่ชายแดนติดต่อกับประเทศญวน เมื่อ พ.ศ. 2420 ขณะนั้นพระปฐมเทวาทิบาล (ท้าวเคน) ไปต้อนรับพระยามหาอำมาตย์ (ชื่น) ซึ่งมาตั้งกองสักเลกและเร่งรัดเงินส่งอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี เมื่อทราบข่าวศึกฮ่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ รัชการที่ 5 จึงโปรดเกล้าฯ สั่งให้พระยามหาอำมาตย์ (ชื่น) ซึ่งไปตรวจราชการอยู่ที่หัวเมืองอีสาน ให้เกณฑ์กองทัพใหญ่จากหัวเมืองอีสานไปปราบศึกฮ่อ ครั้นเมื่อกองทัพของพระยามหาอำมาตย์ (ชื่น) ยกขึ้นไปถึงเมืองหนองคาย เมืองโพนพิสัย (โพนแพง) ทราบว่าผู้คนแตกตื่นหนีศึกฮ่อที่ยกมาตีเมืองเวียงจันทน์และตั้งมั่นอยู่ที่เวียงจันทน์ แม้แต่กรมการเมืองก็อพยพหนีพาครอบครัวเข้าป่าเข้าดงด้วย พระยามหาอำมาตย์ จึงให้หากรมการเมือง ในครั้งนั้นได้ส่งประหารชีวิตท้าวศรีสุราช ตำแหน่งราชบุตรเมืองหนองคาย ที่รักษาการบ้านเมืองขณะที่เจ้าเมืองไปราชการ และพระพิสัยสรเดช (ท้าวหนู) เจ้าเมืองโพนพิสัยที่ไม่อยู่รักษาบ้านเมืองแตกตื่นข่าวศึก ในครั้งนั้นพระยามหาอำมาตย์ ได้ตีศึกฮ่อจนถอยไปทางทุ่งเชียงคำ (ทุ่งไหหิน) บ้านเมืองก็สงบสุข แต่กระนั้นก็ตามใน พ.ศ. 2428 เกิดศึกฮ่อครั้งที่ 2 คราวนี้พวกฮ่อกำเริบเสิบสานได้เข้ายึดทุ่งเชียงคำและเข้าโจมตีเมืองเวียงจันทน์อีกจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม (พระยศขณะนั้น) เป็นแม่ทัพเสด็จไปปราบฮ่อ เสร็จศึกฮ่อในครั้งนั้นได้สร้างอนุสาวรีย์ปราบฮ่อเพื่อบรรจุอัฐิผู้เสียชีวิตในการทำศึกปราบฮ่อครั้งนั้นไว้ที่เมืองหนองคาย เมื่อ พ.ศ. 2429

ครั้นเมื่อ พ.ศ. 2434 ฝรั่งเศสเริ่มปฏิบัติการขยายดินแดนในประเทศลาว สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม มาดำรงตำแหน่งข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ (ภายหลังเปลี่ยนเป็นมณฑลลาวพวน และมณฑลอุดรธานี ตามลำดับ) ตั้งกองบัญชาการข้าหลวงใหญ่ที่เมืองหนองคาย และย้ายไปตั้งที่บ้านเดื่อหมากแข้งใน พ.ศ. 2436 และยกบ้านเดื่อหมากแข้งเป็นเมืองอุดรธานีใน พ.ศ. 2450

เมืองหนองคายสมัยหลังปฏิรูปการปกครองหัวเมืองอีสาน

เมื่อข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ มาตั้งกองบัญชาการที่เมืองหนองคายนั้น เจ้าเมืองหนองคายเดิมมีบทบาทน้อยลง อีกประการหนึ่งการบริหารบ้านเมืองของเมืองหนองคายในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น หมิ่นเหม่ต่อการกระทบกระทั่งกับกองทหารฝรั่งเศส ซึ่งมีแนวโน้มที่จะขยายอำนาจลงมายังหัวเมืองภาคอีสานตลอดเวลา ฉะนั้นรัฐบาลของสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ จึงต้องใส่ใจหัวเมืองชายแดนภาคอีสานเป็นพิเศษ โดยปฏิรูปการปกครองหัวเมืองอีสาน จัดเป็นมณฑลลาวพวน มณฑลลาวทวน และมณฑลลาวกลาง และได้ส่งพระเจ้านั่งยาเธอมาเป็นข้าหลวงใหญ่กำกับราชการถึงสามพระองค์ ดังทราบกันแล้วนั้น

เมื่อย้ายกองบัญชาการข้าหลวงใหญ่สำเร็จราชการมณฑลลาวพรวนมาตั้งที่บ้านเดื่อหมากแข้ง เมื่อ พ.ศ. 2436 แล้วนั้น เมืองหนองคายก็เป็นเมืองหนึ่งของมณฑลลาวพรวน (มณฑลอุดรธานีสมัยต่อมา) แต่ไม่มีหลักฐานว่าพระปทุมเทวภิบาล ถึงแก่นิจกรมเมื่อใด แต่ทำเนียบกองบัญชาการมณฑลลาวพรวน ตามข้อบังคับการปกครองท้องที่ ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) ที่ยกเลิกตำแหน่งเจ้าเมือง อุทยาน ราชวงศ์ ราชบุตร ในหัวเมืองภาคอีสานมาเป็นตำแหน่งผู้ว่าราชการเมือง ปลัดเมือง ขกกระบัตรเมือง ผู้ช่วยราชการเมือง มหาดไทยเมือง คลังเมือง โยธาเมือง นครบาลเมือง ศาลเมือง เหมือนกันทั่วพระราชอาณาจักร ได้ปรากฏชื่อ พระยาปทุมเทวภิบาล (ท้าวเสือ ณ หนองคาย) เป็นผู้ว่าราชการเมืองหนองคาย

พระยาปทุมเทวภิบาล (เสือ ณ หนองคาย)

พระยาปทุมเทวภิบาล (เสือ ณ หนองคาย) ได้เป็นเจ้าเมืองสืบแทน พระปทุมเทวภิบาล (ท้าวเคน) ไม่ทราบว่ สมัยปี พ.ศ. ไດ แต่ปรากฏหลักฐานในข้อบังคับการปกครองท้องที่ ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) ท้าวเสือ ณ หนองคาย ได้ดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองหนองคาย และมีกรมการเมืองดังนี้

ข้าหลวงประจำเมือง	พระยาเพชรรัตนราชสงคราม (จรัญ)
ผู้ว่าราชการเมือง	พระยาปทุมเทวภิบาล (เสือ ณ หนองคาย)
ปลัดเมือง	พระยาบริหารราชอาณาจักร (กุแก้ว)
ผู้ช่วยราชการเมือง	พระวิเศษรักษากิจ (ปาน)
ศาลเมือง	พระพิเนตรกิจพิทักษ์
นครบาลเมือง	พระบริบาลภูมิเขต (เถื่อน) ฯลฯ

เมื่อครั้งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้เสด็จตรวจราชการมณฑลอุดร มณฑลนครราชสีมา และมณฑลอิสาน เมื่อ ร.ศ. 125 (พ.ศ. 2449) นั้น ได้ถึงเมืองหนองคายเมื่อวันที่ 5 มกราคม ร.ศ. 125 (พ.ศ. 2449) บันทึกว่าอากาศหนาว 38 องศาฟาเรนไฮต์ (3.3 องศาเซลเซียส) และลงเรือกลไฟไปเมืองนครพนมเมื่อ วันที่ 7 มกราคม พ.ศ. 2449 ได้แวะตรวจราชการเมือง โพนพิสัย เมืองบึงกาฬ เมืองชัยบุรี (ตำบลชัยบุรี อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครพนม) และเมืองท่าอุเทนถึงเมืองนครพนม เมื่อวันที่ 10 มกราคม พ.ศ. 2449 ดังนี้

ถึงห้วยหลวงซึ่งเป็นที่เขตอำเภอกำแพงแสนกับเมืองหนองคายต่อกัน พระยาปทุมเทวภิบาล (เสือ ณ หนองคาย) ล่วงหน้ามาคอยรับ แล้วผ่านบ้านดงลิง ทุงบ้านพันเหมือน เดินตามทางโทรเลขมาตั้งแต่บ้านหมากแข้งถึงบ้านขาว เวลาเช้า 3 โมงครึ่ง ระยะทาง 380 เส้น พักกินข้าวเช้าแล้ว เวลาเช้า 4 โมงครึ่งเดินทางต่อไปผ่านหนองนกเขียน บ้านจุนบาน มีที่พักอีกแห่งหนึ่ง เวลาบ่ายโมงถึงริมลำน้ำซวย ระยะทาง 358 เส้น มีที่พักแรม รวมระยะทางวันนี้ 738 เส้น เวลาค่ำวันนี้ปรอทลงถึง 38 องศาฟาเรนไฮต์ หนาวกว่าวันอื่นที่ได้พบในคราวนี้

วันที่ 5 มกราคม เวลาบ่ายขึ้นพระยาปทุมเทวภิบาล ขอให้เปิดสะพานข้ามน้ำซวย ซึ่งสร้างใหม่ กว้าง 2 วา ยาว 22 วา 2 สอก เสาไม้จริง พื้นปูกระดาน และได้ทำศาลาที่พักไว้ใกล้เชิงสะพานด้วย เปิดสะพานแล้วข้ามสะพานผ่านทุงบ้านนาโหม ห้วยดานบ้านโพนตาล มาพักกินข้าวเช้าที่บ้านผักหวาน (ค่ายบกหวาน) ระยะทาง 258 เส้น ถึงเวลาเช้า

โมงครึ่ง ที่ตำบลนี้ยังมีรอยดินเป็นสนามเพลาะค่ายเจ้าพระยาบดินเดชา ครั้งรบกับราชวงศ์เวียงจันทน์เหลืออยู่พอสังเกตได้ เวลาเช้า 3 โมงเดินทางไปข้ามห้วยตาด ห้วยยาง ห้วยกงสี ขึ้นโคกสร้างหิน ลงทุ่งคำแก้ว ทุ่งห้วยแกถึงทุ่งระนาม แล้วถึงเมืองหนองคายเวลา 5 โมงเช้า ที่พักแรมตั้งอยู่คนละฟากถนนกับวัดหายโศก ซึ่งอยู่ริมลำน้ำโขง พระยาบริหารราชอาณาจักร (กุแก้ว) ปลัดเมืองหนองคาย และพระบริบาลภูมิเขต (เถื่อน) นายอำเภอเมืองหรือนครบาลเมือง พร้อมด้วยกรมการผู้ใหญ่ผู้น้อยและราษฎรชาวเมืองมาคอยรับ ราษฎรที่มาวันนี้มากต่อมากทั้งที่อยู่ใกล้และที่มาจากไกลทางตั้งวันหนึ่งสองวันมีเครื่องสักการะมาให้ ขอเฝ้าขอเห็นตัวเรือยกกันไปเกือบวันยังค่ำเพราะตั้งแต่กรมหลวงประจักษ์เสด็จกลับไปได้ถึง 13 ปี เพิ่งมีเจ้านายเสด็จขึ้นไปในคราวนี้

ในวันนี้นายพันตรี โนลิ่ง ข้าราชการฝรั่งเศสที่เมืองเวียงจันทน์มาหา บอกว่าเขาเวเนอเนอราล ให้นำเรือกลไฟ ชื่อลาแครงเดี่ยลำ 1 เรือไฟเล็กอีกลำ 1 รวม 2 ลำ มาให้ใช้ในการเดินทางต่อไป และได้มีคำสั่งให้เจ้าพนักงานข้างฝั่งซ้ายต้อนรับให้ทุกแห่ง ได้สั่งให้ขบใจ เขาเวเนอเนอราลและขบใจตัวเขาตามสมควร เวลาบ่ายสามโมงเศษลงเรือชะล่ายาวเขียนลายทองมีเก๋งของพระยาปทุมเทวภิบาล ล่องตามลำน้ำโขงมาข้างใต้ ขึ้นที่ท้ายบ้านพวกจีนคูร้านพ่อค้าจีนขายของต่าง ๆ ซึ่งนำมาจากกรุงเทพฯ และตลาดขายของสด แล้วเดินดูเมือง กลับมาที่พัก

เวลาค่ำได้เชิญนายพันตรี โนลิ่ง ฝรั่งเศสซึ่งนำเรือมารับมากินอาหารด้วย

วันที่ 6 มกราคม เวลาเช้า 2 โมงเศษ ไปวัดมิไชย ซึ่งพระครูพุทธพจนประกาศ เจ้าคณะรองเมืองหนองคาย เป็นเจ้าอาวาส

เวลาเช้า 4 โมง พวกชาวเมืองแห่บายศรีขวัญ ดิฆ้องและแห่บายศรีขวัญ ดิฆ้องและโห่ร้องเป็นกระบวนมาประชุมพร้อมกันที่ปะรำใหญ่ข้างที่พัก พวกจีนพ่อค้ามีภรรยาอั้งตี๋เข้ากระบวนแห่มาด้วย ท้าวเกษนื่องพระยาปทุมเทวภิบาลอ่านคำอำนวยพรทำขวัญ แล้วผู้เฒ่าผู้แก่ตามประเพณี

เวลาบ่าย 3 โมงเศษ ไปเปิดสะพานข้ามลำห้วยหายโศก ริมลำห้วยหายโศก ฝั่งแม่น้ำโขง สะพานนี้ข้าราชการและราษฎรได้เรียไรเงินสร้างขึ้น ยาว 14 วา 3 ศอก 5 นิ้ว กว้าง 1 วา 1 คืบ 5 นิ้ว ปูกระดาน เสาไม้จริง กับสร้างศาลาหลังหนึ่ง 2 ห้อง มีเฉลียงด้านหนึ่ง หลังคามุงกระเบื้อง แล้วไปดูแข่งเรือยาว 2 คู่ เสร็จแล้วไปวัดศรีสะเกษ วัดหอก่อง และวัดโพธิ์ชัยซึ่งประดิษฐานพระพุทธรูป เรียกว่า พระใส อันเป็นพระชุดเดียวกับพระเสริม พระสุก ซึ่งเดิมอยู่เมืองเวียงจันทน์ พระเสริมนั้นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เชิญลงมากรุงเทพฯ เดี่ยวนี้อยู่ในพระวิหารวัดปทุมวนาราม แต่พระสุกนั้นกล่าวกันว่า เจ้าอนุพาล่องแม่น้ำโขงลงไปเรือล่องมอยู่ในแม่น้ำโขงของใต้เมืองหนองคาย ตรงที่ซึ่งเรียกว่า เวินพระสุก บัดนี้ ที่วัดโพธิ์ชัยนี้มีพระเจดีย์ลาวองค์ 1 ฝีมือทำม่นัก

เวลาค่ำให้เชิญเจ้าเมืองกรมการ มีพระยาปทุมเทวภิบาลและพระบริบาลและพระบริบาลภูมิเขต เป็นต้น มากินอาหารด้วย

เมืองหนองคายนี้เพิ่งตั้งเมื่อในรัชกาลที่ 3 เมื่อตีได้เมืองเวียงจันทน์คราวเป็นกบฏ กวาดชาวเมืองเวียงจันทน์เป็นเชลยลงไป แล้วโปรดให้แบ่งคนเมืองโยธธมาตั้งบ้านหนองคายขึ้นเป็นเมือง แต่เป็นทำเลดี กล่าวกันว่าเดี๋ยวนี้ใหญ่โตกว่าเมืองอื่น ๆ บรรดาที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำโขงทุกเมือง มีหมู่บ้าน 421 หมู่ มีเรือน 60,044 หลังคาเรือน ราษฎรชาย 30,311 หญิง 29,733 รวม 60,444 คน

สินค้าออกส่งไปขายทางเมืองนครราชสีมาและกรุงเทพฯ มีเร็ว ครั้ง กำนาน ยางกะตังกะตั่ว ยาสูบ และเขาหนังก
ครั้งและกำยาน และยางกะตังกะตั่วรับมาจากหลวงพระบางโดยมาก สินค้าจากหนองคายมีเกลือ ส่งไปขายเมืองเชียงขวาง
และหลวงพระบางปีละมาก ๆ

สินค้าที่มาจากกรุงเทพฯ พ่อค้าได้ส่งไปขายฝั่งซ้าย ฝรั่งเศสยังไม่เก็บภาษีอะไรเว้นแต่ไม้จืดไฟต้องเสียภาษีแรง
วันที่ 7 มกราคม เป็นกำหนดจะล่องเรือจากเมืองหนองคายแต่ฤดูนี้เวลาเช้าหมอกลงจัด คนอยู่ห่างกันเพียง 6
ศอก ก็แลไม่เห็นกัน ต้องรอนเวลาเช้าโมง 40 นาที พอหมอกในลำแม่น้ำโขงจางจึงได้ลงเรือแครนเดีย เป็นเรือสำหรับ
ข้าราชการผู้ใหญ่ของฝรั่งเศสตั้งแต่ครเวอเนอเยเนรล เป็นต้นไปมาทางลำแม่น้ำโขง